

Užití slovesného času ve vedlejších větách obsahových*

Marta KOUTOVÁ | Ústav pro jazyk český AV ČR

The use of the verbal tense in subordinate content clauses

The research into the use of verbal tenses in Czech subordinate clauses is based on the notions of relative and absolute tenses, and on the distinction between content and adjunct clauses. While the relative tense is expected to be expressed in content clauses and the absolute tense in adjunct clauses, there are some counterexamples to this generalization. Although it is typical for content clauses to rely on relative tenses, it appears that in some cases absolute tenses are applied in these subordinate clauses as well. I focused on this phenomenon in content clauses with imperfective verbs in the past tense expressing the present in the past. Based on the data from the Czech National Corpus, I found out that several interrelated factors play a key role in the use of the past tense expressing the present in the past in content clauses. These are discussed in detail in this paper.

Key words: absolute tense, relative tense, subordinate content clause

Klíčová slova: absolutní čas, relativní čas, vedlejší věta obsahová

1 Úvod

Studium užití slovesných časů v českém souvětí je spojeno s rozlišováním vedlejších vět doplňovacích a obsahových. Obecně se má za to, že ve vedlejších větách obsahových se užívá forem s významem relativního času, v ostatních typech vedlejších vět pak forem s významem času absolutního.¹

* Publikace vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

¹ V této souvislosti je zásadní následující terminologicko-pojmová poznámka. Aby nedošlo k nedorozumění, je nutno lišit (1) abstraktní (logicky definovatelné) časové vztahy dvou či více dějů (pro jejichž vyjádření mají prostředky všechny jazyky) a prostředky, kterými tyto vztahy čeština vyjadřuje a které samozřejmě mají nějaké gramatické kategorie, a (2) relativní časy jako jeden typ těchto časových vztahů a gramatické/gramatikalizované prostředky pro jejich vyjadřování (které čeština nemá). Je tedy nutné lišit situace, kdy gramatické kategorie fungují jako faktor řídící vyjadřování nějakých časových vztahů (což by znamenalo, že čeština vyjadřuje nebo začíná vyjadřovat tyto temporální významy gramatikalizovaně), od situací, kdy temporální významy vyjadřují nějaké jiné, negramatikalizované (lexikální) prostředky a my jen jako analytici sledujeme, jaké mají gramatické kategorie, a pak je podle toho (pro účely uspořádání materiálu a výkladu) dělíme do skupin. Někdy jsou gramatické kategorie faktor, příčina řídící volbu prostředků (prostřednictvím nastavování jejich hodnot), jindy

Vedlejší věty obsahové jsou tradičně považovány za vlastní sféru užití slovesných časů s relativním významem v češtině (srov. Panevová, 1971b, s. 290). Bohemistická literatura se proto větami obsahovými zabývala většinou právě s přihlédnutím k specifickému užití slovesných časů. Téma užití relativních časů ve větách obsahových v češtině bylo v české lingvistice zkoumáno zvláště v 60., 70. a 80. letech 20. století. Za všechny jmenujme stat' Souvětí s větami obsahovými J. Bauera (1965), práce J. Panevové z roku 1971 (Panevová, 1971a; 1971b; Panevová – Sgall, 1971), několik pasáží v monografii Souvětí spisovné češtiny K. Svobody (1972, s. 62, 92n., 117, 132n. ad.), pojednání o větách obsahových v různých vydáních Skladby spisovné češtiny (Bauer – Grepl, 1980, kap. Věty obsahové; Grepl – Karlík, 1989) nebo kapitolu věnovanou vedlejším větám obsahovým v Mluvnici češtiny 3 (viz MČ3, s. 505–518), zpracovanou J. Hrbáčkem. Poté tato problematika ustoupila z centra zájmu českých lingvistů.

O čase absolutním mluvíme tehdy, když časový tvar svým významem vyjadřuje vztah k okamžiku promluvy, tj. minulost, přítomnost nebo budoucnost (*včera psal dopis, dnes píše dopis, zítra bude psát dopis*). O čas relativní jde, pokud časový tvar svým významem nevyjadřuje vztah k okamžiku promluvy, ale vyjadřuje časový vztah k nějakému jinému ději/stavu, tj. vyjadřuje předčasnost, současnost či následnost vzhledem k jinému ději/stavu (*řikal, že psal / píše / bude psát dopis*). V češtině neexistují (s výjimkou přechodníků) pro relativní časy speciální, gramatikalizované formy. Týchž časových tvarů sloves (tj. prézentu, préterita a futura) se užívá jak v platnosti časů absolutních, tak v platnosti časů relativních.

Jak ve svých pracích upozornil J. Bauer (1965; Bauer – Grepl, 1980, kap. Věty obsahové), v souvětích s vedlejšími větami obsahovými dochází ke střetnutí dvou časových plánů – věty řídící a věty vedlejší. Pro celé souvětí je rozhodující časový plán věty řídící. Vzhledem k okamžiku, kdy je věta řídící pronesena, má souvětí po řadě platnost minulou, přítomnou nebo budoucí, např. *Viděl/vidí/uvidí, že někdo jde po ulici*. Věta obsahová vyjadřuje děj, který měl v prvotní situaci také svou samostatnou časovou platnost: *Někdo jde po ulici*. Jako věta vedlejší se však podřizuje své větě řídící – časové tvary jejího přísudkového slovesa už nevyjadřují absolutní časové zařazení vzhledem k okamžiku promluvy, ale relativní časovou platnost vzhledem k času hlavního děje: jde-li o děj současný (tj. probíhající v době, do níž

jen akcident. Tato poznámka je nutná z toho důvodu, že v českých pracích se zpravidla hovoří o relativních časech a gramatických prostředcích pro jejich vyjadřování, což by mohlo být snadno interpretováno tak, že čeština má relativní časy (význam 2). Mluví-li v tomto článku o relativních časech a gramatických kategoriích, navazují sice rétoricky na tuto tradici, chápu je však vždy v prvním uvedeném smyslu (význam 1) – relativní časy jako specifický typ časových vztahů dvou či více dějů a gramatické kategorie jako akcidentní vlastnosti jazykových prostředků, kterými čeština tyto významy (negramatikalizovaně, pomocí lexikálních prostředků) vyjadřuje.

spadá děj věty řídicí), užije se v obsahové větě přítomnosti, např. *Věděl, že tu někdo je*. Jde-li o děj předčasný (tj. o děj, který proběhl před dějem věty řídicí), užije se v obsahové větě přeterita, např. *Věděl, že tu někdo byl*. A jde-li o děj následný (tj. o děj, který proběhne až po ději věty řídicí), užije se futura, např. *Věděl, že tu někdo bude*.

Jako relativní časy ve větách obsahových jsou tedy tradičně označovány tyto slovesné formy: nedokonavý přezens pro vyjádření současnosti, dokonavé a nedokonavé přeteritum pro vyjádření předčasnosti a futurum nebo dokonavý přezens pro vyjádření následnosti vzhledem k ději věty řídicí. Toto pojetí relativních časů (budeme je nazývat „relativními časy v pravém slova smyslu“) nalezneme kromě prací J. Bauera (1965; Bauer – Grepl, 1980, kap. Věty obsahové), též u J. Panevové (1971a; 1971b), K. Svobody (1972, s. 62, 92, 117 ad.), v MČ3 (1987, s. 509) aj. Striktně vzato jsou relativními časy ve větách obsahových i jiné časové formy, mající rovněž vztah k ději věty řídicí, tj. zejména nedokonavé přeteritum pro vyjádření současnosti s minulým dějem věty řídicí a futurální tvary pro vyjádření současnosti s budoucím dějem věty řídicí.² Tyto formy jsou však voleny z hlediska okamžiku promluvy a jejího autora (mluvčího) a Bauer, Panevová i Svoboda se shodují na tom, že vyjadřují absolutní časové zařazení (srov. např. Bauer – Grepl, 1980, s. 270; Panevová, 1971a, s. 48; Svoboda, 1972, s. 129). Proto tyto formy budu pro zjednodušení a odlišení od forem relativního času v pravém slova smyslu nazývat formami času absolutního.

Pro úplnost uvedu ještě jedno pojetí relativních časů, časté v německé lingvistice, avšak v české jazykovědě méně obvyklé, a to užití relativních časů ve větách doplňovacích. S tímto pojetím pracuje např. F. Štícha (2017) v hesle Slovesný čas v Novém encyklopedickém slovníku češtiny. Jako relativní časy jsou zde označovány „slovesné tvary pro vyjadřování vzájemného časového vztahu současně probíhajících různých dějů nebo dvou bezprostředně po sobě následujících dějů doby minulé nebo doby budoucí, např. *Když jsem odcházel, ještě spal* (souč.) × *Když jsem odešel z Plzně, kontakt s rodiči jsem ztratil* (nesouč.)“ (Štícha, 2017). Jedná se tedy o vzájemný vztah slovesných časů ve vedlejších větách příslovečných časových a jejich větách řídicích. I zde je sice pomocí slovesných časů a také kategorie vidu a specifikujících spojek vyjadřována současnost, předčasnost či následnost, nejedná se však o relativní časy v pravém slova smyslu, protože se zde vždy užívá času vzhledem k okamžiku promluvy, srov.:

Dozvěděla se to, když byl Jan na chatě (jedná se o dva současné děje, přesto je současnost vyjádřena přeteritem (absolutním časem), nikoli přezentem (relativním časem)).

**Dozvěděla se to, když je Jan na chatě* (ve vedlejší větě příslovečné časové nelze užít přítomnosti (relativního času), dva současné děje se vyjadřují přeteritem, tj. absolutním časem).

Dozvěděla se, že je Jan na chatě (ve vedlejší větě obsahové se pro vyjádření současnosti dvou minulých dějů užívá přítomnosti tvaru, tj. relativního času).

² Srov. např. *Naposledy v roce 1995 se přihodilo, že na turnaji vůbec nepřišlo, Nejvíce se vám nepohybně bude líbit, že budete placeni v hotovosti na konci každého dne*.

V názoru na to, co všechno lze zahrnout pod pojem vedlejší věta obsahová, se lingvisté rozcházejí. Zatímco K. Svoboda (1972, s. 62) a J. Panevová (1971a, s. 48; 1971b, s. 293) pokládají za obsahové pouze vedlejší věty, v nichž se užívá relativních časů v pravém slova smyslu, ostatní autoři kladou větší důraz na hledisko syntaktické, resp. valenční. Jak uvádí P. Karlík (2017b), věty obsahové jsou „vedlejší věty/klauze, kterými je ve valenční pozici vyžadované slovesným kmenem vyjadřován propoziční participant // aktant, tj. událost. Obsahové věty tedy ‚saturují‘ valenční požadavky nositele valence, a tak sémanticky tento výraz kompletují“. Autoři jako J. Bauer či J. Hrbáček v souladu s P. Karlíkem (ibid.) za věty obsahové považují i vedlejší věty, ve kterých se relativních časů v pravém slova smyslu neužívá, které ale splňují dané valenční kritérium (srov. Bauer, 1965, s. 62n.; Grepl – Karlík, 1989, s. 424, 436; MČ3, kap. Základové souvětí s větami obsahovými). Sem patří jednak vedlejší věty závislé na predikátech s významem existence nebo změny (*stalo se, došlo k tomu; způsobil, zavinil* apod.) či na predikátech vyjadřujících hodnocení z hlediska mluvčího (*zachránilo ho, ublížilo mu, vyplatilo se mu, bylo dobrélčestné/riskantní... apod.*), jednak vedlejší věty obsahové uvozené spojkou *když*. Po těchto predikátech se v závislé obsahové větě užívají pouze časy volené z hlediska okamžiku promluvy mluvčího, v mém pojetí tedy časy absolutní, srov. např. tyto příklady,³ v nichž je současnost s minulým dějem vyjádřena nedokonavým préteritem (prézens, tj. relativní čas v pravém slova smyslu, zde není možný).

- (1) *Došlo k tomu, že se na různých místech **slavilo** v jiný čas.*
- (2) *Dost mu ublížilo, že na něj lidi na stadionu **pokřikovali** nesmysly.*
- (3) *Nejvíce se mi líbilo, když **jsme chodili** do Volar na plavečák.*

Avšak i v druzích vedlejších vět obsahových, ve kterých se jinak běžně užívají relativní časy v pravém slova smyslu, lze v určitých případech užít času absolutního. Právě těmto případům paralelního užití relativních a absolutních časů ve stejných typech vět obsahových se budu v tomto článku věnovat. Tento jev budu zkoumat na případech, v nichž je současnost s minulým dějem věty řídicí vyjádřena nikoliv podle standardních pravidel pomocí nedokonavého prézentu, tj. relativního času, ale příznakově pomocí nedokonavého préterita, tj. času absolutního.⁴ Tento jev byl v odborné literatuře původně považován za chybu, posléze byl hodnocen jako

³ Doklady uvedené v tomto článku pocházejí z Českého národního korpusu (ČNK), z korpusu SYN v8. Uvozuji predikáty jsou v příkladových větách vyznačeny podtržením, predikáty vět obsahových, na nichž je ilustrováno užití absolutního či relativního času, jsou vyznačeny tučně.

⁴ Současnost s minulým dějem věty řídicí jsem zvolila jako nejvhodnější kombinaci časů, protože se v ní užívá rozdílných forem pro vyjádření absolutního a relativního času. Jiné kombinace buď nejsou průkazné (předčasnost vzhledem k minulému či přítomnému ději, současnost, předčasnost a následnost vzhledem k přítomnému ději, následnost vzhledem k přítomnému či budoucímu ději věty řídicí), nebo nejsou dostatečně doložené v korpusu (současnost s budoucím dějem věty řídicí).

výjimka či jistá odchylka od standardních pravidel a jednotliví autoři předkládali své interpretace různých případů užití tohoto jevu. Na tyto výzkumy, pocházející vesměs z předkorporusové doby, se snažím v tomto článku navázat a využít přitom obrovské materiálové možnosti, které dnes nabízejí velké elektronické korpusy. Mým cílem je na korpusovém materiálu ukázat, v jakých případech k těmto odchylkám dochází, a přidat vlastní interpretaci toho, jaké faktory k jejich užití vedou. Tyto faktory probírám v odd. 3.1–3.7.

2 Vývoj názorů na užití nedokonavého préterita pro vyjádření současnosti v minulosti

Na možnost užít v češtině nedokonavého préterita pro vyjádření současnosti s minulým dějem věty řídící upozornil B. Ilek (1951). Do té doby byl tento jev považován za chybu. Např. Šmilauer (1947, s. 160) uvádí jako chybné příklady *Obvinil templáře, že byli kacíři* (správně podle Šmilauera *že jsou*), *Spatřil, že měla červené oči* (správně podle Šmilauera *že má*).

Tento typ časové souslednosti, tzv. „posunutí časů“, je typický např. pro francouzštinu, angličtinu a jiné germánské jazyky, jako jeden ze tří možných principů se vyskytuje i v němčině. B. Ilek (1951) však upozornil na podstatný rozdíl mezi západními jazyky (francouzštinou a angličtinou) na jedné a slovanskými jazyky na druhé straně: systém jazykových prostředků pro vyjadřování času a časových vztahů je v angličtině a francouzštině podstatně bohatší než ve slovanských jazycích. Slovanské jazyky např. nemají možnost slovesnými formami vyjádřit předminulý děj (Ilek, 1951, s. 103). Z tohoto Ilkova poznatku vyplývá, že věty obsahové s nedokonavým préteritem mohou být ve slovanských jazycích včetně češtiny dvojznačné (mohou vyjadřovat někdy předčasnost a jindy současnost). V takových případech je třeba delšího kontextu, aby se dalo stoprocentně určit, zda jde o předčasnost, či o současnost, srov.:

- (4) *Sousedé věděli, že toxikomani v bytě vyráběli drogy.*⁵
- (4a) *Sousedé věděli, že toxikomani v bytě vyráběli drogy, ale zájemci o koupi bytu to neprozradili* (předčasnost).
- (4b) *Sousedé věděli, že toxikomani v bytě vyráběli drogy, ale báli se to ohlásit policii a přítomnost toxikomanů v domě mlčky snášeli* (současnost).
- (5) *Podle svých slov nevěděla, že jeho zdravotní stav byl tak špatný.*
- (6) *Ruský dělník netušil, že jeho situace nebyla bezvýchodná.*
- (7) *Velmi rychle se přesvědčila, že úmysly jejího ochránce nebyly vůbec čisté.*

⁵ Dvojznačnost věty obsahové v příkladu (4) ilustruji doplněním příslušného souvětí o dvě možná pokračování v příkladech (4a) a (4b). Podobně by se dala rozvíjet i souvětí v příkladech (5)–(7).

B. Ilek (1951) na konkrétních dokladech ukazuje, že v ruštině se préteritum pro vyjádření současnosti v minulosti užívá mnohem častěji než v češtině. I čeština však v některých případech připouští užití préterita. Podle Ilka záleží při volbě přítomného, či préterita hlavně na jazykovém citu konkrétního mluvčího, přesto se však podle něj dají stanovit i jisté obecné zásady (Ilek, 1951, s. 108):

1. Věta vedlejší snese minulý čas tím spíše,
 - (a) čím závažnější je děj věty vedlejší vzhledem k ději věty hlavní. Věta *Komtesu patrně mrzelo, že se nemá (neměla) na koho zlobit* by se dala také převrátit: *Komtesa se neměla na koho zlobit a to ji mrzelo*;
 - (b) čím více děj věty vedlejší svým rozsahem (trváním v čase) přesahuje děj věty hlavní. Př.: *Andrej naslouchal, co se děje (dělo) v dětském pokoji*, tj. v dětském pokoji se už delší dobu něco dělo a Andrej – částečně a v úsecích – mohl slyšet, co se tam děje.
2. Věta vedlejší tím spíše vyžaduje přítomný čas,
 - (a) čím formálnější je vztah obou dějů (taková je např. nepřímá otázka a nepřímá řeč);
 - (b) čím více se platnost času věty vedlejší blíží času absolutnímu (mimočasové jevy).

J. Bauer (1965) se na rozdíl od Ilka snaží případy, kdy je možno pro vyjádření současnosti v minulosti užít préterita, vymezit sémanticky: nedokonavé préteritum pro vyjádření současnosti v minulosti podle něj proniká do vět obsahových vyjadřujících obsah smyslových vjemů, obsah hodnocení nebo vyjadřujících, k čemu se vztahuje duševní hnutí. Autor upozorňuje na to, že préteritum je tu pouze fakultativní a přezens má přednost.

K. Svoboda (1970, s. 109–110; 1972, s. 93) vyvozuje z analýzy Ilkových příkladů *Andrej naslouchal, co se děje (dělo) v dětském pokoji* a *Komtesu patrně mrzelo, že se nemá (neměla) na koho zlobit* poznatek, že v příkladech s prezentem je konatel hodnocení ve větě zahrnut (Andrej, komtesa), v příkladech s préteritem je konatelem hodnocení mluvčí (tj. autor nepřímé výpovědi): v prvním příkladu se děj vedlejší věty nepodává jako prožívání Andreje, nýbrž se o něm jen referuje, v druhém příkladu nejde o nepřímou řeč komtesy, nýbrž o větu předmětnou, která je výpovědí mluvčího.

Názor K. Svobody, který sdílí i J. Panevová (1971b, s. 292–293), že ve větách obsahových s prezentem je konatel hodnocení zahrnut, zatímco jejich protějšky s préteritem jsou komentářem mluvčího, bez výhrad přijímám. Podle mého názoru obecně platí, že relativní časy v pravém slova smyslu vyjadřují perspektivu prvotního konatele a absolutní časy vyjadřují perspektivu mluvčího.⁶ Jak ukážu dále,

⁶ Považovala jsem za důležité zavést stručné, výstižné a jednoznačné termíny pro původce sdělení v souvětích s větami obsahovými, protože, jak uvádím dále, při užívání slovesných časů ve větách

odlišná perspektiva původců sdělení s sebou nese stylistické, někdy i významové rozdíly.

Předtím, než se budu zabývat jednotlivými případy užití préterita ve významu současnosti v minulosti, je třeba zdůraznit, že v češtině je ve větách obsahových až na výjimky (viz příklady (1)–(3)) normálním, bezpříznakovým slovesným časem pro vyjádření současnosti přezens, tj. relativní čas v pravém slova smyslu, kterého je možno užít ve většině případů a často má i před préteritem přednost. Primární funkci préterita ve větách obsahových je vyjadřování předčasnosti a jako předčasné před dějem věty řídící jsou vedlejší věty obsahové v préteritu také ve většině případů chápány, srov.:

- (8) *Věděli jsme, že domácí hráli těžký zápas v Liberci.*
- (9) *Pavel se bránil, že on přece vedl koně přesně za ostatními.*
- (10) *Cítil, že to nebyl dobrý nápad jít zrovna sem.*

Nyní se ale zaměřím na případy, kdy préteritum ve větě obsahové vyjadřuje nikoliv předčasnost, ale současnost s dějem věty řídící. Jak již bylo řečeno, je tomu tak v případech, kdy je čas věty obsahové volen z perspektivy mluvčího. Vzniká zde pak jisté napětí mezi sémantikou uvozujícího predikátu, implikující hledisko prvotního konatele (*viděl, líbilo se mu* apod.), a užitím času absolutního ve větě obsahové, užitým z perspektivy mluvčího. Proto považují užití absolutního času ve větách obsahových uvozených predikáty implikujícími hledisko prvotního konatele za příznakové, a jak si ukážeme dále, mluvčí k němu zpravidla mívají nějaký důvod, který souvisí s různými faktory, jež volbu absolutního času ovlivňují.

Bauer (1965), Svoboda (1972, s. 62n.), Panevová (1971b) i Bečka (1975) uvádějí případy užití nedokonavého préterita pro vyjádření současnosti v minulosti pouze v souvislosti s řídícími predikáty s významem hodnocení a citových stavů či predikáty s významem smyslového vnímání.

obsahových hraje důležitou roli, z čí perspektivy je slovesný čas volen – zda z perspektivy autora původní přímé řeči (resp. konatele hodnocení, prožívatele citového stavu apod.), či z perspektivy autora celého souvětí s větou obsahovou. Prvního z nich jsem nazvala prvotním konatelem, pro druhého z nich, tj. pro autora celého souvětí, užívám zavedený termín mluvčí. (Podobné termíny – „konatel“ a „mluvčí“ – užívá i K. Svoboda (např. 1972, s. 62). Označení „prvotní konatel“ se nevztahuje jen na autora původní přímé řeči, tj. konatele mluvního aktu (ve větách uvozených predikáty *řekl, upřesnil, stěžoval* si...)). Může to být rovněž konatel mentální činnosti (*myslel, věděl, tušil*...), prožívatel smyslového vjemu (*viděl, slyšel, cítil*...) či citového stavu (*bylo mu líto, vadilo mu, zlobil se*...), konatel hodnocení (*byl vděčný, cenil si, zdálo se mu zajímavé*...) či volní činnosti (*žádal, prosadil, přál* si...). Podrobněji o původcích sdělení v souvětích s větami obsahovými viz článek Původci sdělení v souvětích s větami obsahovými – prvotní konatel a mluvčí (Koutová, 2019). Obdobný jazykový problém v němčině (i kontrastivně s dalšími jazyky) zkoumá norská lingvistka C. Fabricius-Hansenová (2004), která pro tyto původce sdělení užívá termíny *Figur* (tj. postava, obdoba našeho prvotního konatele) a *Narautor* (tj. vypravěč, obdoba našeho mluvčího).

Velkou část dokladů nalezených v ČNK skutečně tvoří věty s uvozujícím predikátem s významem hodnocení, citových stavů či smyslového vnímání, tzn. jedná se o typy predikátů, o kterých se zmiňuje i odborná literatura. Vybírám z nich několik příkladů:

- (11) *Nikdo si nevšiml, že Daniel **měl** uplakané oči.*
- (12) *Sám slyšel, že jeho výslovnost **nebyla** zcela bezchybná.*
- (13) *Na vlastní oči jsem viděl, že **měl** v autě samopal s několika zásobníky plnými nábojů.*
- (14) *Dětem moc imponovalo, že s nimi nejen **trénoval**, ale i **jedl**.*
- (15) *Většinou studentů se libilo, že se **mohli** učit v pohodlí domovů.*
- (16) *Jen mě mrzelo, že **jsem nemohl** moc cestovat.*

O jiných skupinách predikátů se citované prameny v souvislosti s užíváním préterita pro vyjádření současnosti v minulosti nezmiňují. Doklady z ČNK však ukazují, že préteritum ve významu současnosti může být užito i po predikátech s významem myšlení, srov. např.:

- (17) *Za osm let Reaganovy prezidentské éry tisk nepochopil, že Reagan **byl** skutečná osobnost.*
- (18) *Nikdo nepoznal, že umělec **hrál** s horečkou.*
- (19) *V té chvíli ještě netušili, že dítě už **bylo** mrtvé.*
- (20) *Málokdo však věděl, že to **byla** u ní jen forma, za kterou **se skrývala** romantická, starostlivá a bázlivá dívčí duše.*

V korpusu jsem našla dokonce i příklady s predikáty s významem komunikování, po kterých je užito nedokonavého préterita pro vyjádření současnosti v minulosti (časté je to zejména po neosobních deagentních konstrukcích *říkalo se*, *šeptalo se* apod.), srov. např.:

- (21) *O exulantech se říkávalo, že **volili** nohama.*
- (22) *Chtěla znát každou Ferdovu myšlenku, říkalo se, že mu **chodila** hledat i do kapes.*
- (23) *Šeptalo se, že **byla** jistě smutná proto, že neměli děti.*
- (24) *Nikdo mi pořádně neřekl, co jsem se zády **měl**.*

Možnost užití préterita pro současnost v minulosti tedy připouštějí predikáty s významem smyslového vnímání, hodnocení a citových stavů, myšlení, a dokonce i komunikování, tedy v podstatě celé spektrum predikátů uvozujících věty obsahové. Každá z těchto sémantických skupin predikátů má však různě silný potenciál uvozovat věty obsahové, v nichž je současnost vyjádřena pomocí préterita. Nejslabší potenciál mají predikáty s významem komunikování, následují nefaktové⁷ predikáty s významem myšlení, poté faktové predikáty s významem myšlení, dále predikáty

⁷ O faktových a nefaktových predikátech viz oddíl 3.1.

s významem smyslového vnímání a konečně predikáty s významem hodnocení a citových stavů – jejich potenciál vyjadřovat současnost v minulosti pomocí préterita je nejsilnější.

3 Faktory ovlivňující volbu préterita pro vyjádření současnosti v minulosti ve větách obsahových

V této části analyzuji různé případy užití nedokonavého préterita pro vyjádření současnosti v minulosti. Z analýzy korpusových dokladů jsem vyvodila sedm faktorů, které podle mého názoru toto příznakové užití času z hlediska mluvčího ve větách obsahových zapříčiňují či ovlivňují.

Při identifikaci těchto faktorů neargumentuji důsledně jen prokazatelností na úrovni jazykové struktury či dovoditelností ze širšího kontextu, ale identifikuji je do značné míry, resp. také na základě své intuice rodilého mluvčího. Na intuitivních dokladech a vůbec práci s intuicí jsou založeny výsledky podstatné části lingvistiky 20. století, a jakkoliv je systematická práce s intuicí zatlačována do pozadí empirickým obratem v lingvistice, ke kterému došlo kolem přelomu tisíciletí, jako každá metoda má vedle nevýhod i jisté výhody (srov. Chromý, 2020). Její racionální jádro je v tom, že v neproblematických případech lze bezpečně předpokládat, že jazyková intuice badatele je stejná jako intuice většiny ostatních kompetentních rodilých mluvčích. Problém pak není v metodickém využití intuice jako takové, ale v určování toho, co jsou zmíněné neproblematické případy, a co už nikoliv. V problematických případech je nutné zapojit i jiné než na intuici založené uvažování a argumentaci. Níže jsem se však snažila držet jednoznačně na straně jasných, neproblematických případů.

Podotýkám, že jednotlivé skupiny faktorů se často překrývají, v jedné větě může působit více faktorů najednou. Příkladové věty jsou děleny podle převládajícího faktoru.

3.1 Přítomnost faktového predikátu

Převážně většině nalezených dokladů lze přiřadit jednu důležitou charakteristiku: jde o predikáty faktové. Faktový predikát je predikát „spouštějící presupozici, že propozice vyjadřovaná vedlejší větou [...] v pozici jeho komplementu je pravdivá/fakt“ (Karlík, 2017a).⁸ Jde tedy v případě vět obsahových uvozených faktovými predikáty o reálný fakt, nikoli o pouhý obsah vědomí či výrok prvotního konatele, byť by byl

⁸ Tento jev pojmenovali a popsali P. Kiparsky a C. Kiparská (1970) ve stati *Fact*. Autoři presupozici pravdivosti vedlejší věty závislé na faktovém predikátu vysvětlují takto: je-li pravdivá věta (a), je pravdivá rovněž věta (c), která je její presupozicí; při negaci (příklad (b)) není presupozice, tj. věta (c), dotčena, srov.:

pravdivý. Důkazem, že jde skutečně o faktové predikáty, je možnost převést dané podřadné souvětí s vedlejší větou obsahovou na souvětí souřadné:⁹

- (25) *Nikdo si nevšiml, že Daniel **měl** uplakané oči. = Daniel měl uplakané oči, ale nikdo si toho nevšiml.*
- (26) *Sám slyšel, že jeho výslovnost **nebyla** zcela bezchybná. = Jeho výslovnost nebyla zcela bezchybná a on sám to slyšel.*

Faktovost uvozujícího predikátu není absolutním faktorem pro volbu préterita, je ale důležitým třídícím hlediskem pro to, zda je daný predikát schopen uvozovat větu obsahovou s préteritem pro vyjádření současnosti.

Podívejme se blíže na několik příkladů:

- (27) *Nemyslel jsem si, že vojnín Hammerschmid **žere** vojnu z důvodů osobního prospěchu nebo že rád **buzeruje** ostatní. Hlubšímu pohledu nemohlo ujít, že v jeho případě **šlo** o bytostný projev mentality, která teprve na vojně nalezla živnou půdu.*

V tomto příkladu jsou dvě souvětí s větami obsahovými. První, s nefaktovým uvozujícím predikátem *nemyslel jsem si*, zahrnuje dvě věty obsahové s přísudky v přezentu (*žere* a *buzeruje*). (I po nefaktovém predikátu *nemyslel jsem si* by bylo teoreticky možné také préteritum, kdyby to, že *žere* vojnu, byl objektivní fakt, a subjektivní myšlení by se týkalo pouze části *z důvodů osobního prospěchu*.) Druhé souvětí obsahuje faktový uvozující predikát *nemohlo ujít* a věta obsahová je zde v préteritu. I když by byl v této větě přezens teoreticky možný, préteritum zde podle mého názoru lépe vyjadřuje, že se jedná o fakt, o objektivní realitu, nikoli o subjektivní názor postavy.

Kombinace faktového a nefaktového predikátu je přítomna také u následujících příkladů:

- (28) *Nejdřív jsem myslela, že je zemětřesení, jenže vzápětí se mi hrudníkem začala šířit ostrá bolest a já pochopila, že ten třas **nepocházel** zvenčí, ale z mého nitra.*
- (29) *Podle pomalého hukotu dvou dieselových motorů Bond usuzoval, že **prohlížejí** každý metr břehu. Motor prozrazoval, že to **byl** člun výborný, pravděpodobně velký, hlídkový s kajutou.*

-
- (a) *I regret that it is raining (př. PK–CK). Je mi líto, že prší.*
(b) *I don't regret that it is raining. Není mi líto, že prší.*
(c) *It is raining. Prší.*

U nefaktových sloves tomu tak není: popírá-li se věta (a), pak se zároveň popírá to, co je vyjádřeno doplněním slovesa, tj. věta (c); věta (c) tedy není presupozicí věty (a), ale je to součást tvrzení této věty, srov.:

- (a) *It is true that John is ill (př. PK–CK). Je pravda, že Jan je nemocný.*
(b) *It is not true that John is ill. Není pravda, že Jan je nemocný.*
(c) *John is ill. Jan je nemocný.*

⁹ Věty s nefaktovými predikáty do takových vztahů nevstupují, srov. např. *Petr se domníval, že Jana pracuje jako recepční – *Jana pracuje jako recepční a Petr se to domníval.*

3.2 Perspektiva vypravěče (mluvčího) vs. perspektiva postavy (prvotního konatele)

Préteritum užívané vypravěčem prozaického díla krásné literatury je někdy označováno jako tzv. vyprávěcí préteritum.¹⁰

Nepřímá řeč, typická zástupkyně vět obsahových, se řadí do pásma vypravěče – prostřednictvím uvozujícího predikátu se původní výrok postavy (prvotního konatele) začleňuje do vyprávěcího plánu (srov. Bauer – Grepl, 1980, s. 283). Díky užití relativních časů v nepřímé řeči však do pásma vypravěče proniká perspektiva postav – v časových formách věty obsahové se reflektuje to její časové zařazení, které (by) měla, když (by) byla pronesena jako samostatná výpověď (přímá řeč) v prvotní komunikativní situaci (srov. Grepl – Karlík, 1989, s. 423). Pokud se ale v daném beletristickém díle vyskytují věty obsahové, v nichž préteritum vyjadřuje současnost s dějem věty řídicí, můžeme toto préteritum nezdídka interpretovat rovněž jako vyprávěcí préteritum. Díky vyprávěcímu préteritu vystupuje i v této sféře do popředí vypravěč, skrze jehož vidění je myšlení či prožívání postav komentováno.

Vyprávěcí préteritum ve větách obsahových je stylistickým prostředkem, který spisovatelé využívají v různé míře – záleží samozřejmě i na individuálním úzu toho kterého autora. Hojně se s ním můžeme setkat např. u Arnošta Lustiga nebo u Viktora Fischla, srov. následující ukázkou ze vzpomínkové prózy Hrací hodiny V. Fischla (1982), ve které nedokonavé préteritum ve větách obsahových vyjadřuje vždy současnost:

(Maminka) i teď dlouho vážila, byla-li na správné stopě. Nakonec usoudila, že z toho, co zjistila od paní notářové, jí sice leccos mohlo být užitečné, že však nemohla očekávat, že jí paní notářová odhalí také něco, co se týkalo jí samé, i když snad šlo o věci, které patřily již dosti dávno minulosti. Ne, doufat v něco takového nebylo rozumné. Chvillemi se jí zdálo, že by i zbraně a munice, které už měla v arzenálu, měly stačit na úspěšné tažení, jindy si však nebyla jista, že ví dost. Bylo jí však jasné, že chtěla-li vědět víc, musela nakoupit jinde.

¹⁰ Vyprávěcí préteritum je předmětem monografie Harald Weinricha (1964) *Tempus – besprochene und erzählte Welt (Slovesný čas – pojednáváný a vyprávěný svět)*. Autor zde slovesné časy dělí do dvou skupin na časy pojednávací (*besprechende Tempora*, např. německé slovesné časy přezens, perfektum, futurum) a vyprávěcí (*erzählende Tempora*, např. německé slovesné časy préteritum, plusquamperfektum a tzv. *würde*-konjunktiv). Slovesné časy ve své příslušné skupině označují časovou perspektivu, pomocí které se orientujeme v pojednáváném, resp. ve vyprávěném světě. Přezens, hlavní slovesný čas skupiny pojednávacích časů, je tempus s nulovou perspektivou; neudává žádnou časovou orientaci, vyjadřuje pouze nulový bod pojednáváného světa a jeho skupiny slovesných časů. Nulovým slovesným časem vyprávěného světa je préteritum, které ve vyprávěném světě rovněž nevyjadřuje žádnou časovou orientaci. Přezens a préteritum, každý ve své skupině, jsou tedy zcela bezčasé, jejich funkcí je pouze označovat děj jako pojednáváný nebo vyprávěný (Weinrich, 1964). H. Weinrich vytvořil svou teorii na základě německého časového systému, ale tato teorie platí podle něj i pro mnoho dalších jazyků s bohatým systémem slovesných časů. V češtině je systém slovesných časů kvantitativně podstatně chudší než v němčině, přesto se domnívám, že Weinrichova teorie platí do jisté míry i zde.

Takto hojně užívání vyprávěcího préterita ve větách obsahových jako v uvedeném úryvku však nebývá v beletrii obvyklé, většinou se věty obsahové s vyprávěcím préteritem střídají s klasickým užitím relativních časů.

Podívejme se na další skupinu dokladů:

(30) *Mně strašně vadilo, že **byla** pořád pryč a **neměla** na mě čas.*

(31) *Nejlepšímu hráči vůbec nevadilo, že **se hrálo** za hustého deště a trávnik **byl** nasáklý vodou.*

(32) *Všichni viděli, že mi to **prokluzovalo**.*

U těchto dokladů jde o věty obsahové, u nichž, jak se domnívám, préteritem vyjadřuje objektivní realitu komentovanou z pozice mluvčího. Převedeme-li dané věty obsahové do přítomnosti, pozornost se obrátí k subjektivnímu prožitku prvotního konatele, jako bychom se spolu s prvotním konatelem přenesli do časového okamžiku, kdy byl děj dané věty obsahové realizován, a spolu s ním ho prožívali, resp. sledovali, jako by nám probíhal přímo před očima:

(30a) *Mně strašně vadilo, že **je** pořád pryč a **nemá** na mě čas.*

(31a) *Nejlepšímu hráči vůbec nevadilo, že **se hraje** za hustého deště a trávnik **je** nasáklý vodou.*

(32a) *Všichni viděli, že mi to **prokluzuje**.*

Viz i následující příklady, kde autor (mluvčí) užitím času s platností relativní (přítomnosti pro vyjádření současnosti s minulým dějem) navozuje atmosféru napětí – spolu s postavou (prvotním konatelem) rovněž prožíváme popisovaný děj, jako bychom byli očitými svědky popisované události. Pokud by autor užil místo přítomnosti préterita, dosáhl by podle mého názoru naopak odstupů, či dokonce efektu odcizení:

(33) *Vstoupil dovnitř a pokračoval po kamenné podlaze pod klenbou do nabílené chodby, až došel ke dveřím šatny učitelského sboru. Oddechl si, že **je** prázdná.*

(34) *Nemýlil se. Slyšel je, jak **přicházejí**, mluvili spolu polohlasně, ale nerozuměl, o čem si **povídají**. Okamžik předtím, než se první z nich objevil ve dveřích, jež do salonu vedly pootevřené z haly, zmlkli.*

Zdá se tedy, že funkci relativního času (přítomnosti) lze v těchto větách hodnotit jako zdůraznění subjektivní perspektivy prvotního konatele (v beletrii perspektivy postavy), zatímco funkci absolutního času (préterita) jako vyjádření objektivního hodnocení mluvčího (vyprávěče v beletrii).

3.3 Vyjádření celkového pohledu vs. vyjádření průběhu děje

V příkladech (31) a (32) hrál roli kromě faktoru „vyjádření perspektivy mluvčího vs. prvotního konatele“ již také faktor č. 3, kterým se budu nyní zabývat, a to faktor „vyjádření celkového pohledu vs. vyjádření průběhu děje“. Tyto dva faktory jsou úzce provázané a většinou působí společně.

Věta obsahová s préteritem ukazuje podle mého názoru událost jako celek, resp. výsledek události, přezens naproti tomu spíše obrací pozornost k průběhu

události či vjemu. V případě vět obsahových v přítomnosti bývají uvozuječnými predikáty často nedokonavá slovesa, která jsou ze své podstaty vhodná k vyjádření průběhu děje, obsahové věty v minulosti jsou zase častěji uvozeny slovesy dokonavými.

Viz příklady, kde je kladen důraz na průběh dané události, proto je ve vedlejší větě obsahové užito relativního času (přítomnosti pro vyjádření současnosti):

- (35) *Teď se rychlostí minimálně 240 kilometrů za hodinu blížil k ploché nehybné zemi. V okolním tichu bylo slyšet, jak **padá**.*
- (36) *Muž nás postrčil od břehu a pak se za námi **díval**, jak se vzdalujeme.*
- (37) *Zadumaně **jsem poslouchal**, jak **slábne** motor.*
- (38) ***Pozorovala** ho, jak **pracuje**, a přemítala o rozdílu mezi mužem a jeho dcerou.*

U dalších příkladů, které zde uvádím, by náhrada minulosti přítomností podle mého názoru nebyla vhodná – přítomnost by příliš obracel pozornost k průběhu děje, zde je však důležitější vyjádření celkového pohledu, srov.:

- (39) *„Všichni **viděli**, že Tomáš **jel** dobře,“ řekl Engeho manažer Antonín Charouz.*
- (40) ***Neslyšel**, co **padalo** na jeho hlavu v kuloáru.*
- (41) *I když vím, že festivalové publikum je trochu specifické, přesto mě **potěšilo**, že diváci **reagovali** stejně jako na premiéře v Praze.*

3.4 Vyjádření pouhé současnosti s dějem věty řídicí vs. vyjádření stálé platnosti, resp. platnosti i v okamžiku promluvy

Minulost má přednost, či je dokonce jediné možné, pokud má být vyjádřena současnost v minulosti, ale přítomnost by evokoval platnost i v okamžiku promluvy (mluvčího) či stálou platnost, srov. následující příklady:

- (42) *Později jsem v různých táborech **pozoroval**, že **přežívali** jen ti, kdo měli tuto silnou víru v život.*
- (43) *Lidi možná **zastřášlo**, že sociální demokraté **byli ochotni** se spojit s komunisty.*
- (44) *Jemu spíš **imponovalo**, že **jsem byla** díky svalům jiná než ostatní ženy.*
- (45) *Jasně jsme **dokázaly**, že jsme tady **byly nejlepší** a **máme** opravdový tým, v němž není markantní rozdíl mezi hráčkami základu a z lavičky.*

V příkladu (42) mluvčí zřejmě nechtěl vyjádřit obecnou platnost, proto zvolil minulost, které vyjadřuje platnost pouze pro daný případ. V příkladu (43) by přítomnost vyjadřovala stálou platnost, proto je ve větě obsahové možné pouze minulost. V příkladu (44) minulost ve větě obsahové opět evidentně vyjadřuje pouhou současnost v minulosti a jím vyjadřovaná informace je pravděpodobně v okamžiku promluvy již neplatná. V souvětí v příkladu (45) jsou na uvozuječném predikátu závislé dvě věty obsahové, jedna s přísudkem v minulosti, druhá s přísudkem v přítomnosti. Minulost v první vedlejší větě vyjadřuje současnost v minulosti, a tím platnost

pouze v dané chvíli, přezens v druhé větě vyjadřuje stálou platnost, resp. platnost i v okamžiku promluvy, srov. i další příklady:

- (46) *Fascinovalo mě, že tamní Turci **přáli** Německu: „Patříme sem, a proto fandíme Němcům.“*
- (47) *Hrál jsem hokej za Ústí, ale trenérovi se nelíbilo, že **jsem** do toho **šel** na tréninku moc tvrdě.*
- (48) *Jean-Claude je hezký chlap, ale není můj typ. U mě ocenil, že **jsem** ho **nebrala** jako objekt sexuální tužeb.*
- (49) *Hlavně nás překvapilo, že Poláci naprosto dokonale **znali** naši tvorbu.*
- (50) *Zejména ve druhém poločase jsme se přesvědčili, že boj proti Bolívii **nebyl** snadný.*
- (51) *Novákovi sedělo, že jeho soupeř **hrál** pouze od základní čáry.*
- (52) *Nejvíc mi vadilo, že člověk **neměl** nikde dovolání.*
- (53) *Příbramský Michal Macek si všiml, že Kostaričané **byli** před utkáním ohromně sebevědomí.*

3.5 Antepozice vedlejší věty obsahové

Na tento faktor upozorňuje i J. Panevová (1971b) a nezávisle na ní i K. Svoboda (1972, s. 117). Panevová (1971b, s. 293) uvádí následující příklady: *Že měl u sebe dost peněz, bylo jasné, Že se ke mně tak chovali, mě mrzelo.*

- (54) *Že měl vypito, bylo přece nad světlo jasné.*
- (54a) Při opačném pořadí: *Bylo přece nad světlo jasné, že **má** vypito.*
- (55) *Za parlament začala rozhodovat tzv. „Dvacítka“ delegátů vládních stran bez jakéhokoli ústavního oprávnění. **Že přitom existovaly** stálé orgány obou parlamentních komor, nevzal nikdo z politiků na vědomí.*
- (55a) *Nikdo z politiků přitom nevzal na vědomí, že **existují** stálé orgány obou parlamentních komor.*
- (56) ***Jaký měl** vojenský letoun s raketou zavěšenou pod břichem **úkol**, nebylo jasné.*
- (56a) *Nebylo jasné, jaký **má** vojenský letoun s raketou zavěšenou pod břichem **úkol**.*
- (57) ***To, že kradl, podváděl a dlužil** kdekomu, se s přispěním jeho vlivu a známých **dařilo** dlouho tutlat.*
- (57a) *Dlouho se **dařilo tutlat**, že **krade, podvádí a dluží** kdekomu.*
- (58) *Vždy pak štědře nabízela tuto lákavou pochoutku každému, kdo se u toho zrovna nachomýtl. **To, že ji lidé odmítali**, ji zřejmě nijak neodrazovalo.*
- (58a) *Zřejmě ji nijak neodrazovalo, že ji lidé **odmítají**.*
- (59) ***To, že slunce pralo**, tanečnicům vůbec nevadilo.*
- (59a) *Tanečnicům vůbec nevadilo, že slunce **pere**.*
- (60) ***To, že houslistka hrála**, bylo možné odvodit jen vizuálně, z rytmických pohybů provázejících její pobíhání po jevišti.*
- (60a) *Jen vizuálně bylo možné odvodit, že houslistka **hraje**.*
- (61) ***To, že jsme vedli**, mě neuklidňovalo. Byl jsem zralý na infarkt.*
- (61a) *Neuklidňovalo mě, že **vedeme**.*

3.6 Čas věty obsahové je ovlivněn blízkostí jiného préterita

Pokud je součástí věty obsahové v minulém čase sloveso dokonavé i nedokonavé, popř. na větě obsahové závisí věta příslovečná časová v préteritu, čas nedokonavého slovesa ve větě obsahové se s tímto (zpravidla dokonavým) préteritem vyrovnává, srov.:

- (62) *Pak cítil, že ho kdosi **nesl** a **hodil** do sedla.*
- (62a) Bez druhého (dokonavého) slovesa: *Pak cítil, že ho kdosi **nese**.*
- (63) *Slečna Simpsonová se zájmem přihlížela, jak kocour **kráčel** dovnitř a **zamířil** ke schodům.*
- (64) *Jen matně si uvědomovala, jak jí Craig **pomáhal** do auta a **posadil se** za volant.*
- (65) *Pár dní před Vánoci jsem konečně uviděl listonoše, jak **šel** po ulici, **zastavil** u mých dveří a **vhodil** něco do schránky.*
- (66) *Slyšela jsem, jak chlapi na schodech **povykovali**, **když Zdeněk vešel**.*
- (66a) Bez závislé věty časové: *Slyšela jsem, jak chlapi na schodech **povykují**.*
- (67) *Podle ČTK se Mečiarovi **nelíbilo**, že ho reportérka **fotografovala**, **když šel** v soukromé košické nemocnici z vyšetření kvůli dýchacím potížím.*
- (68) *Dany Polnauer si všiml, že **když Johnny Cohen bral** z košíčku chleba, **chvěly se** mu prsty.*

3.7 Přítomnost příslovečného určení času odkazujícího do minulosti

J. V. Bečka (1975, s. 189) si všímá, že ve větách obsahových jako např. *Slyšel jsem, jak jste se včera domlouvali* je préteritem odstraněna kolize času a časového určení. Tato skutečnost se netýká jen typických příslovečných určení času explicitně odkazujících do minulosti jako *před hodinou, včera, minulý týden, loni* apod. Jak ukazují následující příklady, čas ve větě obsahové mohou ovlivňovat i další příslovečná určení času, jako např. *před startem, při odchodu do šaten, při té příležitosti* apod., srov.:

- (69) *Konečně jsem na hráčích viděl, že **byli při odchodu do šaten** na pokraji vyčerpání.*
- (69a) Bez příslovečného určení času: *Konečně jsem na hráčích viděl, že **jsou** na pokraji vyčerpání.*
- (70) *Nikdy se mi **nelíbilo**, jak mnozí **za komunistů jezdili** už v pátek v poledne na chaty.*
- (71) *Nervózní jsem nebyl, jen mi vadilo, že **jsme před startem museli** v autě dlouho čekat.*
- (72) *Moje omráčené a nevěřící oči zaznamenaly, že **při té příležitosti měla** tmavé punčochy a nikoli trikot.*
- (73) *Sám jsem se oknem nějaký čas díval, jak **15. května vydělávala** svým tělem peníze.*

4 Závěr

V příspěvku jsem se zabývala užitím slovesného času ve vedlejších větách obsahových. Zaměřila jsem se u nich na problematiku dosud málo zpracovanou, a to na

užití forem s významem absolutního času ve větách obsahových. Pro detailní pohled na užití absolutního času u obsahových vět, v tomto příspěvku reprezentovaného nedokonavým préteritem pro vyjádření současnosti v minulosti, jsem využila bohatý datový soubor ČNK, který v dřívějších studiích věnovaných tomuto tématu nebyl k dispozici. Mým cílem bylo na základě analýzy dokladů z ČNK i vlastní intuice najít vysvětlení, proč mluví ve větách obsahových s préteritem vyjadřujícím současnost v minulosti nepřijímá perspektivu prvotního konatele (viz poznámku 6 v odd. 2), jak je ve větách obsahových pravidlem, ale užívá slovesné časy ze svého hlediska. Z analýzy korpusových dokladů jsem vyvodila sedm faktorů, které podle mého názoru toto příznakové užití času z hlediska mluvčího ve větách obsahových zapříčiňují či ovlivňují. Zatímco u faktorů 6 a 7 mluvčímu v převzetí perspektivy prvotního konatele brání objektivní příčiny (blízkost jiného préterita, resp. přítomnost příslovečného určení času odkazujícího do minulosti), u ostatních faktorů hrají roli spíše jemné stylistické rozdíly mezi perspektivou mluvčího a prvotního konatele. Dalo by se tedy shrnout, že faktory 6 a 7 jsou systémové povahy, u faktorů 1–5 je prokazatelnost na úrovni jazykové strukturace obtížnější. Faktory 1–5 často nejsou natolik silné, aby možnost užití času s platností relativní, v našem případě nedokonavého prézentu, vylučovaly, v mnoha případech je však préteritem pro vyjádření současnosti v minulosti vhodnější než prézens, či je dokonce jediné možné (srov. zejména faktor 4 „Vyjádření pouhé současnosti s dějem věty řídící vs. vyjádření stálé platnosti, resp. platnosti i v okamžiku promluvy“).

Na existenci některých faktorů ovlivňujících či zapříčiňujících užití préterita pro vyjádření současnosti v minulosti bylo upozorněno již dříve v odborné literatuře zabývající se užitím slovesných časů ve větách obsahových, podstatnou část faktorů jsem však mohla formulovat až na základě analýzy dokladů z ČNK a publikuji je poprvé v tomto článku.

LITERATURA

- BAUER, Jaroslav (1965): Souvětí s větami obsahovými. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské university: A, Řada jazykovědná*, 16(A13), s. 55–66.
- BAUER, Jaroslav – GREPL, Miroslav (1980): *Skladba spisovné češtiny* [3. vydání]. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- BEČKA, Josef Václav (1975): O relativních a subjektivních časech v češtině. *Naše řeč*, 58(4), s. 186–195.
- FABRICIUS-HANSEN, Cathrine (2004): Wessen Redehintergrund? Reportive Modalität aus textorientierter kontrastiver Sicht (Deutsch – Norwegisch – Englisch). In: Oddleif Leirbukt (ed.), *Tempus/Temporalität und Modus/Modalität im Sprachvergleich*. Tübingen: Stauffenburg Verlag.
- FISCHL, Viktor (1982): *Hrací hodiny*. Brno: Atlantis.
- GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr (1989): *Skladba spisovné češtiny: Vysokoškolská učebnice pro studenty filozofických a pedagogických fakult* [2. vydání]. Praha: SPN.

- CHROMÝ, Jan (2020): Metody výzkumu vidu a způsobu slovesného děje. In: Luboš Veselý – Vojtěch Veselý – Ondřej Bláha – Jan Chromý, *Kapitoly o slovesném vidu nejen v češtině*. Praha: Filip Tomáš – Akropolis, s. 142–175.
- ILEK, Bohuslav (1951): Vyjadřování současných dějů v ruštině a češtině. *Časopis pro moderní filologii*, 34(3), s. 102–108.
- KARLÍK, Petr (2017a): Faktové sloveso. In: Petr Karlík – Marek Nekula – Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. Brno: Masarykova univerzita. Cit. 16. 4. 2020. <https://www.czechency.org/slovník/FAKTOVÉ_SLOVESO>.
- KARLÍK, Petr (2017b): Obsahová věta (kompletivní věta). In: Petr Karlík – Marek Nekula – Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. Brno: Masarykova univerzita. Cit. 16. 4. 2020. <https://www.czechency.org/slovník/OBSAHOVÁ_VĚTA>.
- KIPARSKY, Paul – KIPARSKY, Carol (1970): Fact. In: Manfred Bierwisch – Karl Erich Heidolph (eds.), *Progress in Linguistics: A Collection of Papers*. The Hague: Mouton, s. 143–173.
- KOUTOVÁ, Marta (2019): Původci sdělení v souvětích s větami obsahovými – prvotní konatel a mluvčí. *Korpus – gramatika – axiologie*, 10, s. 59–70.
- MČ3: DANEŠ, František – GREPL, Miroslav – HLAVSA, Zdeněk (eds.) (1987): *Mluvnice spisovné češtiny: 3, Skladba*. Praha: Academia.
- PANEVOVÁ, Jarmila (1971a): Relativní a rekurzivní vlastnosti významu času. In: Jarmila Panevová – Eva Benešová – Petr Sgall, *Čas a modalita v češtině* [Acta Universitatis Carolinae: Philologica: Monographia, 34]. Praha: Universita Karlova, s. 45–63.
- PANEVOVÁ, Jarmila (1971b): Vedlejší věty obsahové. *Slovo a slovesnost*, 32(4), s. 289–300.
- PANEVOVÁ, Jarmila – SGALL, Petr (1971): Relativní čas. *Slovo a slovesnost*, 32(2), s. 140–148.
- SVOBODA, Karel (1970): *Souvětí spisovné češtiny: Určeno pro posluchače fakult filosofických*. Praha: SPN.
- SVOBODA, Karel (1972): *Souvětí spisovné češtiny*. Praha: Univerzita Karlova.
- SYN v8: *Korpus SYN, verze 8 z 12. 12. 2019* [online] (2019). Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Cit. 16. 4. 2020. <<https://www.korpus.cz>>.
- ŠMILAUER, Vladimír (1947): Slovesný čas. In: Vladimír Šmilauer, *Druhé hovory o českém jazyce: Druhý soubor přednášek Kruhu přátel českého jazyka*. Praha: Ing. Mikula, s. 149–165.
- ŠTÍCHA, František (2017): Slovesný čas. In: Petr Karlík – Marek Nekula – Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. Brno: Masarykova univerzita. Cit. 16. 4. 2020. <https://www.czechency.org/slovník/SLOVESNÝ_ČAS>.
- WEINRICH, Harald (1964): *Tempus: Besprochene und erzählte Welt*. Stuttgart: Kohlhammer.

Ústav pro jazyk český AV ČR
 Letenská 123/4, 118 51 Praha 1
 <koutova@ujc.cas.cz>